

Політична і правова культура селян Гетьманщини у XVIII ст.

На сучасному етапі розвитку громадянського суспільства в Україні актуальною стає проблема політичної і правової культури сучасності та її історичного розвитку. В низці наукових праць була проаналізована політична і правова культура різних станів населення Гетьманщини у XVIII ст.¹ Мало уваги в них приділяється селянству. Дослідження політичних поглядів селянства було започатковано В.А.Смолієм у 80-х роках. Результатом багаторічної праці історика є монографія «Формування свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII-XVIII ст.)»². Історик вперше дослідив політичні погляди селянства, їх виявив під час повстань, проаналізував селянсько-козацькі суспільні ідеали. Отже, в українській радянській історіографії проблема політичної свідомості селянства була порушена. У 1990-х роках вона отримала своє продовження. Зокрема, О.І.Гуржій у монографіях «Українська козацька держава: кордони, населення, право» та «Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII-XVIII ст.)»³ аналізуючи юридичний статус певних груп селян, звертає увагу на тягар повинностей, що лягли на плечі селянства в ході процесу інкорпорації українських земель до складу Російської імперії та його соціальні настрої.

Перейдемо до аналізу політичної і правової культури селян Гетьманщини. На її рівень впливала грамотність представників цього стану. Вони поділялися на писемних і не писемних. З цього виходить, що кожен селянин міг обирати рівень освіти самостійно, залежно від життєвих обставин. Якщо ж доля розпоряджалась так, що людина була не писемною, вона просила грамотну особу серед свого стану або працівників полкової чи Генеральної військової канцелярії писати за себе правові документи. Наприклад, за Миколу Васильєва «Чолобитну жителів с. Кулаг» від 1748 р. «житель стародубовській Іван Симонович руку приложил»⁴. Але були ситуації, коли селяни просили чиновників створити документи, бо самі були неписемними. Наприклад, в екстракті до «Чолобитної жителів с.Кліщинців до Сенату про закріпачення їх поміщиками Лисинками і Туманським та про знущання каральних команд» «атаман клищенский Трохим Били мов руку приложил».⁵

В політичній культурі селянства розглянемо політичні цінності, політичні ідеали, політичні орієнтації та політичну поведінку.

Політичною цінністю для селян була свобода. Її статус відобразився у чолобитних та іншій документації. У «Чолобитній жителів с. Кулаг Новоміської сотні Стародубського полку до Генерального військового суду про захоплення їх ґрунтів і закріпачення військовим канцеляристом П.Даровським» їх автор Іван Симонович звертається до питання юридичного статусу селян у XVII ст., щоб показати органам влади своє бачення свободи: «от многихъ давнихъ лѣтъ с сирого кореня распахани, в званіи козаком служили і всякие войсковіе походы отбували по руіну Чигиринскую».⁶

Проголошене царським указом від 1723 р. і ордерами К.Розумовського від 1754р, 1755 р. дозвіл на «шукання козацтва» привів до активних дій селян та енергійно, що інколи у пошуках мріяної свободи вони не дочікувалися виходу документів на підтвердження козацтва і ...«самопроизвольно объявили себя козаками»⁷.

Свобода як політична цінність настільки була необхідною для селян, що вони реалізовували її в повсякденному житті. Однією з форм такої її реалізації було проголошення себе козаками, що призводило до порушення селянами законодавства.

Селяни усвідомлювали посягання П.Даровського на їх свободу, що виражалося у їх думці про те, що «якие були что најлучшие вѣкуистие наши ґрунта, огороди сѣнокосние и пахотние землѣ, інные к двору своему поотбирал, ...он намѣреваает всѣ наши посѣленіѣ осадить новими прихожими заграничними і другими людми»⁸.

В середовищі селянства існувала демократія як політична цінність. За період перебування у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої вони звикли до того, що можуть звернутися у вирішенні своїх соціально-політичних проблем в будь-який орган влади Гетьманщини і країни-протектора. Тому знаходимо чисельні чолобитні до Сенату, авторами яких були представники селянства. Вони були впевнені, що цей орган влади буде допомагати у вирішенні проблем. У «Чолобитній жителів с. Фоевичів Топальської сотні Стародубського полку до Сенату про закріпачення їх бунчуковим товаришем П.Чарнолузьким та про знуцання каральних команд» від 7 вересня 1748 р. Її справжній автор Василь Романов називає зміст трьох попередніх чолобитних, надісланих до Сенату перед цією чолобитною: село Фоевичі було козацьким, «а мужика и владѣльцы ни единого не бывало».⁹

Прагнення брати активну участь у процесі шукання козацтва знаходимо у матеріалах чисельних архівних справ. Наприклад, у 1740 р. Генеральна Військова канцелярія передала справу в Генеральний Військовий суд про розгляд чолобитної жителя с. Пустогородське Глухівської сотні

Ніжинського полку Марка Рудина, шукаючи поновлення в козацькому стані¹⁰.

Політичним ідеалом було вільне землеволодіння, існування виборності на посаду сільського голови та членів сільської громади. Вагомою була орієнтація на шукання козацтва. До Генеральної Військової канцелярії надходила велика кількість чолобитних, в яких селяни намагались підтвердити на основі надісланих ними документів належність до козацького стану¹¹.

Вагомою складовою політичної культури є політична поведінка. На її формування та розвиток впливало ставлення до цього стану старшини, духовенства та міщан. Часто вони порушували діюче на території Гетьманщини законодавство, яке регулювало правове становище селян. Адже метою старшини було остаточне закріпачення селян для того, щоб не бачити в них конкуренцію, яка може потрапити до козацького стану, а, вислужившись у війську й до еліти. В середовищі селян до початку XVIII ст. сформувався політичний ідеал козацької республіки, до якого вони йшли використовуючи різні методи боротьби. А вже наприкінці XVIII ст., у 1783 р. Катерина II узаконила кріпосне право на території вже на той час колишньої Гетьманщини. Але процес закріпачення суперечив селянським ідеалам про входження до складу майбутньої козацької республіки, він навпаки, руйнував їх. Селяни передбачали існування в такій республіці законності, дотримання прав і свобод всіх громадян, позастановою роботи правових норм. З метою досягнення політичних цілей селяни використовували різні форми поведінки. Вони були досліджені вченими в контексті соціальної історії України. На основі досліджень О.І.Путро, О.І.Гуржія, Л.Г.Мельника можемо зробити висновок, що методи відстоювання власних політичних цінностей і у селян часто виходили за рамки діючого законодавства. Для того, аби добитися соціальної справедливості, селяни відмовлялися виконувати повинності, вткали від землевласника, підіймали повстання.

Політична поведінка посполитих Гетьманщини була направлена на вирішення соціально-політичних проблем мирним правовим шляхом. В їх середовищі практикувалося написання скарг на старшин, що розоряли і захоплювали майно селян. Подібні проблеми посполиті вирішували за допомогою написання чолобитних, казок, донесень.

Селяни підвладні К.Розумовському, дійшли до збройних виступів. Проте деякі з них були доволі сильними і завдавали певні незручності володарю або прагнули перейти у козаки. Наприклад, селяни К.Розумовського змусили гетьмана надіслати чолобитну в Сенат «Причиной состоянія жалобы въ Сенать была попытка со стороны крестьянь въ

гадяцкомъ ключѣ высвободиться изъ крѣпостной зависимости путемъ перехода въ козаки...».¹²

Посполиті не визнавали універсалів гетьманів, які погрожували їх свободі. Вони не платили податків своїм новим володарям, якщо це порушувало їх права. За «Донесенням сотника Полтавського полку І.Шумейка Малоросійській колегії» його піддані села Потоків «мужики от послушанія с подушенія самовільно отказались и по нынѣ ни в чем не слушаютъ»¹³.

Селяни у 60-х рр. XVIII ст. все ще тікали у Запорозьку Січ для шукання козацтва. У боротьбі з цією проблемою висилали кошовому війська Запорозького «реестр за рукою мого (С.Кочубея)»¹⁴.

Представники цього стану не усвідомлювали себе повністю залежними від старшини. На це теж відповідали відмовою виконувати повинності: піддані сіл Сингаївки, Кашперівки та ін., підбурені ненавистю.... Дійшли такого нехтування правом, що випроваджують закупинецьких селян частково до себе, частково до інших українських маєтків»¹⁵.

Порівняємо політичну поведінку селян Гетьманщини та Російської імперії. Хоча в історичній літературі російські вчені вказують на факт надсилання російськими селянами про «челобитные от мира, от общины...»¹⁶, проте вони мали більш стихійний характер порівняно з Гетьманщиною. Погодимось з П.Івановим, що «в сборниках пословиц есть пословицы, показывающие, что значение массовых выступлений было понятным, близким для многих»¹⁷. Селяни Гетьманщини мали більше політичної свободи і були більш політично активні, ніж російські.

Розглянемо правову культуру селянства. У зв'язку з тим, що цей стан населення Гетьманщини відносився до низів суспільства, то й рівень правової культури мав свої особливості. Як і в інших станах суспільства, її характеризують знання законодавства, правові цінності, правові орієнтації, правова свідомість і правотворчість.

Аналізуючи знання законодавства селянами, звернемо увагу на те, що цей стан населення цікавився тими нормативними актами, які регулювали їх соціально-політичне становище, маючи вузьку направленість. Наприклад, селяни володіли інформацією про зміст універсалів на їх села і кому вони належали. У чолобитній від 15 липня 1748 р. жителів с. Кулаг Новоміської сотні Стародубівського полку вказується на той факт, що їм «по руинѣ Шведской умерший гетман Скоропадский ... отдал во владѣние от с. Кулаги господару своему Івану Даровскаму»¹⁸. Знали норми указів про «шукачів козацтва», виконували їх і змушували виконувати своїх володільців, за що нерідко отримували несправедливі покарання. У одному із донесень

посполитих до гетьмана містяться скарги на військового товариша Петра Данченко. Він як господар с. Лакома Буда Топальської сотні Стародубівського полку не бажав виконувати царські укази про «шукання козаків», побоюючись втратити залежних від нього посполитих як робочу силу. На думку останніх, він не виконував їх «малоросійські права»¹⁹. Таким чином посполиті розплачувалися за використання на практиці своїх знань законів Гетьманщини.

Цікаво, що знання законодавства посполитих в окремих випадках допомагали полковій та сотенній старшині у процесі правотворчості. Особливо це твердження стосується процесу створення «Генерального слідства про маєтності». Його укладачі за нестачею джерел зверталися до опитування старожилів, що проживали в селах. Детально розглянемо «Генеральний опис Переяславського полку». Кожний опис села починається із звернення до старожилів, які в ньому проживали. Ці особи називали володільців, проте не могли повідомити про дату передачі сіл в інші руки. Наприклад, старожили повідомляли, що с. Войтовцями Першої полкової Переяславської сотні Переяславського полку «за гетмана Самойловича владѣль полковникъ Полуботокъ»²⁰. Село Вовків тієї ж сотні «по свѣдѣтлству старожиловъ тамошнихъ, якъ они запам'ятають, за гетмана Самойловича владѣль Зуй, подъасауль полковій»²¹. При цьому вони посилалися на гетьманські універсали тільки не називати їх дату.

Самі ж селяни у певних випадках показували необхідність виконання норм законодавства. Після одного із повстань селяни Лубенського полку, усвідомлюючи свою провину у знищеному майні господаря, «будучи сискани, в суд полковій не потаїлись, но все тоє в до просах своих сознали»²². Отже, посполиті боролися за роботу права на території Гетьманщини для свого стану і усвідомлювали необхідність в цьому.

Розглянемо правосвідомість селян Гетьманщини. Окремі представники посполитих знали, що для вивірення справ треба звертатися саме в Генеральну військову канцелярію і робили це. Наприклад, мозирський підсусідок Ян Пржибора у пошуку своїх підданих звертався до цього органу влади.²³ Вони поважали законодавство і намагалися слідувати його нормам, якщо старшина, духовенство та російський уряд не давали приводу для його порушення. Тому тут існували законність і верховенство права.

Неможливо розглядати правову культуру посполитих без аналізу правотворчості. Як вказувалося вище, її результатом були чолобитні, клопотання, казки, донесення, які селяни надсилали до органів влади всіх рівнів. представників цього стану. В ході відстоювання у чолобитних власних прав і свобод козаки і селяни використовували діюче на території

Гетьманщини законодавство, викладали у чолобитних історію їх подання. У «Чолобитній жителів с. Фоевичів Топальської сотні Стародубського полку до Сенату про закріпачення їх бунчукових товаришем П. Чарнолузьким та про знущання каральних команд» від 7 вересня 1748 р. вони писали: «еще за гетмана Скоропадского начали бить челом и о своем козачествѣ в разных годах отзывались» і далі зазначено «еден з нас, козак Яков прозваньем Король, в Санкт-Питербурхѣ 1731 г. и умре»²⁴. Правотворчість давала можливість посполитим детальніше усвідомити своє політико-правове становище, визначити своє правове значення в суспільстві Гетьманщини.

Для відстоювання особливостей минулого соціально-політичного становища посполиті писали казки, в яких розкривали політико-правові засади свого минулого. Наприклад, автори казки, написаної 11 червня 1744 р. посполитими с. Краснюк Прилуцького полку описували свій статус за часів гетьмана І.Мазепи і зробили перелік всіх сплачуваних податків²⁵.

Отже, правотворчість використовувалась посполитими для відстоювання особливостей свого юридичного статусу в суспільстві, на яке посягала старшина і російські чиновники.

Перейдемо до аналізу правової поведінки. Посполиті використовували для відстоювання своїх прав юридичні методи, а саме подання чолобитних, донесень до органів влади сотенних, полкових, Генеральної військової канцелярії та Генерального військового суду. Але представники цих державних установ часто ігнорували селянські проблеми. Тоді селянам не залишалося нічого іншого як проявляти непокору владі і землевласникам. Цікавий юридичний момент стереотипу правової поведінки селян бачимо у «Донесенні Лубенської полкової канцелярії гетьманові К.Розумовському про відмову підданих М.Марковичевої у с.Засуллі Роменської сотні виконувати повинності». Тут селяни не бажали виконувати повинності, доки не буде розглянуто їх справу судовому порядку з М.Марковичевою, що лежить у Генеральному військовому суді²⁶.

Політична культура селянства XVIII ст. є учасницькою, громадянською. Селяни приймали активну участь у політичних процесах Гетьманщини, які їх торкалися, а саме «шукання козацтва», відстоювання своїх прав у органах державної влади. Мислили себе повноправними учасниками політичних процесів.

Правова культура селянства визначається знання законодавства, яке регулювало юридичне становище їх стану. Правова культура була локальною. Селянство було зосереджене на юридичних проблемах власного стану, проте бачило себе рівним у праві судитися в вищих судових інстанціях та звертатися з доносами до Генеральної Військової канцелярії. Селяни

мислили себе повноправними учасниками судових процесів, в яких виступали як свідки і обвинуваччі. Вони вважали необхідним змінити законодавство Гетьманщини, яке б давало більше прав і свобод цьому стану.

-
- ¹ Струкевич О.К. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання) / Олексій Карпович Струкевич. — К.: Інститут історії України. -2002. -533 с.; Горобець В.М. Присмерк Гетьманщини. Україна в роки реформ Петра I / Віктор Миколайович Горобець. —К.,1998. -323 с.; Макушина Г.І. Політична та правова культура духовенства Гетьманщини у XVIII ст. // Гілея. Науковий вісник. Збірник наукових праць. / Гол. ред. В.М.Вашкевич. —К.: ВІР УАН, 2011. —Випуск 49. -740 с. —С. 653-659.
- ² Смолій В.А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половинаXVII-XVIII ст.). / Валерій Андрійович Смолій— К.: Наукова думка, 1985. -264 с.
- ³ Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII –XVIII ст.: кордони, населення, право / Олександр Іванович Гуржій. — К.; Інститут історії України, 1996. -224 с.; Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII-XVIII ст.) / Олександр Іванович Гуржій. — К.: Інститут історії України, 1994. -107 с.
- ⁴ Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст. Збірка документів. —К., 1978 -340 с.- С. 33
- ⁵ Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст. Збірка документів. —К., 1978 -340 с.- С. 34.
- ⁶ Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст. Збірка документів. —К., 1978 -340 с.- С. 31.
- ⁷ Иванов П.В. Из истории общественно-политической мысли России 40-60-х годов XVIII в. —Курск, 1973. — Вып. 1. С. 364
- ⁸ Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст. Збірка документів. —К., 1978 -340 с.- С. 32.
- ⁹ Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст. Збірка документів. —К., 1978 -340 с.- С. 35.
- ¹⁰ Центральний державний історичний архів у м. Київ (далі - ЦДІАК). -Ф. 51. —Оп. 3.- Спр. 7909 «Справа про передачу на розгляд в Генеральний військовий суд чолобитної жителя с. Пустогородське Глухівської сотні Ніжинського полку Марка Рудина, шукаючого поновлення в козацькому стані, 1740 р.», 4 арк. —Арк. 4.
- ¹¹ ЦДІАК. —Ф. 51. —Оп. 3. —Спр. 7975 «Справа про шукання козацтва Гнатом та Василем Демченками жителями с. Волокитине Глухівської сотні Ніжинського полку, 1740 р.», 21 арк.; Справа 8207 «Справа про передачу на розгляд в глухівське сотенне правління чолобитної глухівського жителя Микити Кебаля, з проханням поновити його у козацькому стані 1741 р.», 3 арк.
- ¹² Иванов П.В. Из истории общественно-политической мысли России 40-60-х годов XVIII в. —Курск, 1973. — Вып. 1. —С. 361.
- ¹³ Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст. Збірка документів. —К., 1978 -340 с.- С. 95
- ¹⁴ Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст. Збірка документів. —К., 1978 -340 с.- С. 84.
- ¹⁵ Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст. Збірка документів. —К., 1978 -340 с.- С. 111.
- ¹⁶ Иванов П.В. Из истории общественно-политической мысли России 40-60-х годов XVIII в. —Курск, 1973. — Вып. 1
- ¹⁷ Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст. Збірка документів. —К., 1978 -340 -С. 68. с. —С.31.
- ¹⁸ Барвинській В. Крестьяне въ Лѣвобережной Украинѣ в XVII-XVIII ст. / Виктор Александрович Барвинский. — Харьков: типография «Печатное дѣло», 1909 —С. 277.
- ¹⁹ Барвинській В. Крестьяне въ Лѣвобережной Украинѣ в XVII-XVIII ст. / Виктор Александрович Барвинский. — Харьков: типография «Печатное дѣло», 1909 —С. 277.
- ²⁰ Генеральная опись маестностей Переяславскаго полку. // Лазаревский А. Замѣчания на историческіе монографіи Д.П.Миллера о малорусском дворянстве и о статутowych судах (Рец. На соч. Д.П.Миллера: Очерки из истории и юрид. Быта старой Малороссии. 1) Суды земские, гродские и подкоморские в XVIII в. Харьков, 1896, 188 с. 2) Превращение казацкой старшины в дворянство / Александр Матвеевич Лазаревский.- Киев, 1897, 133 с.. —С. 244-288.-С. 248
- ²¹ Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст. Збірка документів. —К., 1978 -340 -С. 68. с.

-
- ²² ЦДІАК. –Ф. 51. –Оп. 1. –Спр. 1528 «Матеріали (реляція, листи і реєстр) про розшуки мазирським підсусідком Яном Пржиборою своїх підданих, які втекли на Лівобережну УЦкраїну і чинять напади на його маєтки, 14 грудня 1755-18 березня 1756 р.» 6 л. –Л. 6.
- ²³ Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст. Збірка документів. –К., 1978 -340 -С. 35. с.
- ²⁴ Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст. Збірка документів. –К., 1978 -340 -С. 35. с.
- ²⁵ Бантиш-Каменський Д. Історія Малыя Россіи / Дмитрий Николаевич Бантыш-Каменский. – М. Типографія Семена Селивановскаго, 1830. –Ч. 3. – 264с. –С. 256-257.
- ²⁶ Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст. Збірка документів. –К., 1978 -340 с. – С. 81.